

Тема 4. Види та форми міжнародних відносин

Протягом історичного розвитку людської цивілізації міжнародні відносини завжди займали значне місце у суспільному житті. І наразі одна з провідних ролей у сучасному світі відводиться таким процесам людської діяльності, що пов'язані з певними обмінами і контактами між соціальними групами різних країн, тобто з міжнародними відносинами в широкому сенсі слова (освіта та розвиток держав, формування народностей і консолідація націй, зміна політичних режимів і становлення соціальних інститутів, розвиток економіки, технічного прогресу, науки і культури). На рубежі II і III тисячоліть їхнє значення суттєво зросло, що пов'язано з процесом глобалізації світового співтовариства, коли сучасні країни перебувають у стані різноманітних і багатогранних взаємодій.

Американський політолог К. Уолтц виділив три основних принципи структури міжнародних відносин („структурна тріада”). По-перше, держави насамперед керуються мотивом виживання. По-друге, учасниками міжнародних відносин залишаються лише держави, так як інші актори не наздогнали і не перегнали провідні держави за наявністю повноважень і владних можливостей. По-третє, держави неоднорідні і відрізняються можливостями та потенціалом.

Видова структура міжнародних відносин охоплює ряд специфічних взаємодій між їх учасниками, кожна з яких пов'язана з окремою, відносно відмежованою від інших сферою діяльності людей. Узагальнюючи висловлені в цьому відношенні в науковій літературі позиції, можна говорити про різні типи, види, рівні і стани міжнародних відносин. Серед видів міжнародних відносин традиційно виокремлюють зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні, а починаючи з другої половини XX ст., також відносини у сфері культури та інформації.

Найважливіші поняття видової структури міжнародних відносин широко застосовуються як у спеціальній, так і в загальній літературі, незважаючи на те, що їхнє трактування має доволі розмитий характер, а питання про співвідношення видів — фактично не вирішене.

Проблеми ієрархічного ранжування видів. Істотною проблемою наукового розуміння співвідношень видів міжнародних відносин є досить поширене ототожнення зовнішньополітичних відносин з міжнародними. У сучасній теорії міжнародних відносин зовнішньополітичні відносини між державами переважно ставлять на вершину ієрархії, враховуючи ідею узагальнюючого характеру політики. Час, специфіка і рамки політичних відносин визначені науковцями досить чітко, але стосовно їхніх характеристик та особливостей досі продовжується гостра полеміка.

Міжнародні відносини розгортаються й існують на різних масштабних рівнях (по вертикалі) і проявляються на різних групових рівнях (по горизонталі).

1. По вертикалі — масштабні рівні:

- глобальні міжнародні відносини — це відносини між системами держав, найбільшими державами; такі відображають світовий політичний процес в цілому.
- регіональні (субрегіональні) відносини — це відносини між державами певного політичного регіону у всіх галузях життєдіяльності суспільства, що мають більш конкретні прояви і що носять багатосторонній характер.
- відносини у рамках конкретної міжнародно-політичної ситуації можуть бути досить різноманітними, але завжди носять конкретно-історичний характер. Вони включають

в себе різні типи відносин і можуть втягувати у свою сферу кілька держав, зацікавлених в тому чи іншому вирішенні ситуації, що склалася. У міру подолання даної ситуації розпадаються і сформовані відносини.

2. По горизонталі — групові рівні:

- групові (коаліційні, міжкоаліційні) відносини реалізуються через взаємини груп держав, міжнародних організацій тощо.
- двосторонні відносини — найбільш поширена форма міжнародних відносин між державами і організаціями.

Для кожного з цих рівнів у системі міжнародних відносин характерна наявність спільних рис і специфічних відмінностей, які підпорядковуються загальним та окремим закономірностям. Тут доцільно виділити відносини всередині одного рівня і відносини між різними рівнями по вертикалі і по горизонталі, накладаючи їх один на одного.

Моделі видової структури міжнародних відносин. Відповідно до цього виділяють наступні види міжнародних відносин, кожен з яких має власні структуру, функції, процес розвитку:

Політичні — грають головну роль в ієрархії видів міжнародних відносин, оскільки синтезують, детермінують всі інші види відносин. Політичні стосунки знаходять своє вираження в реальній політичній діяльності елементів політичної системи держави. Якщо виходити з того, що політика об'єднує діяльність людей у галузях економіки, соціальних відносинах, культурі, освіті, науці та ін., то можна зробити висновок, що політичні відносини інтегрують усі інші їхні види, кожен з яких виступає як поодинокі явище. Політика узагальнює будь-які види людської діяльності, оскільки суб'єкти у міжнародних відносинах завжди користуються політичними засобами. Цей погляд поширений насамперед у політичних науках, зокрема у працях Я. П'єтрарси, А. Камінського та інших політологів.

Економічні і науково-технічні. У сучасних умовах ці два види міжнародних відносин практично невідокремлені, і, крім цього, не можуть існувати окремо від політичних відносин. Зовнішня політика спрямована, як правило, на захист економічних стосунків, що впливають на формування світового ринку, міжнародного розділення праці. Стан економічних стосунків багато в чому визначається рівнем розвитку виробництва і продуктивних сил держав, різними моделями економіки, наявністю природних ресурсів та іншими чинниками.

Ідеологічні відносини — відносно самостійна частина політичних відносин. Роль і значення ідеологічних відносин змінюється залежно від зміни ролі ідеології в суспільстві. Але просліджується загальна тенденція — до зростання ролі ідеології, а отже, і ідеологічних відносин.

Міжнародно-правові відносини передбачають регулювання взаємин учасників міжнародного спілкування правовими нормами і правилами, про які ці учасники домовилися. Міжнародно-правовий механізм дозволяє учасникам захистити свої інтереси, розвивати відносини, запобігати конфліктам, вирішувати спірні питання, підтримувати мир і безпеку на користь всіх народів.

Військово-стратегічні стосунки, до яких відноситься досить широка сфера специфічних суспільних, міжнародних стосунків, так або інакше пов'язаних з прямим або опосередкованим створенням, нарощуванням, перерозподілом військової сили. Створення ядерної зброї радикально змінило характер, масштаби та інтенсивність військово-політичних стосунків держав: союзницькі, конфронтаційні, коопераційно-конфронтаційні.

Культурні відносини, в основі яких лежать процеси інтернаціоналізації суспільного життя, взаємопроникнення і збагачення культур, систем освіти, бурхливий розвиток засобів масової інформації. Загалом, основне значення в їхньому розвитку мають неурядові організації.

Логічно також стверджувати, що в будь-якій сфері міжнародних відносин існують досить виразні особливості та закономірності, а тому досить часто виникає невідповідність між політичними, економічними, культурними або будь-якими іншими інтересами і цілями держав.

Інша класифікація видів міжнародних відносин:

1. За сферами суспільного життя — економічні, політичні, воєнно-стратегічні, культурні, ідеологічні;
2. На основі взаємодіючих суб'єктів — міждержавні, міжпартійні, відносини між різними неурядовими асоціаціями, приватні тощо.

Позиції Я. П'єтрася та Ґ. Морґентау. Політологічний підхід стосовно проблеми ієрархічного ранжування видів міжнародних відносин найкраще презентує Я. П'єтрась, стверджуючи, що „...теорія міжнародних відносин має конкретизувати теорію політики, враховуючи, правда, дуже виразну специфіку досліджуваних суспільних відносин”. Політика як специфічна сфера людської діяльності, на думку Я. П'єтрася, є однією з найважливіших складових міжнародних відносин, вона великою мірою визначає їхній характер та зміст. Антитезою до панівної позиції політики є твердження, що кожний із видів міжнародних відносин має власну, відносно відмежовану (автономну) від інших сферу, а саме їх поняття потрібно розглядати як узагальнююче. З усіх конкретних теорій зовнішньої політики найбільш відомою вважається теорія Ґ. Морґентау. Він визначає зовнішню політику перш за все як політику сили, в якій національні інтереси підносяться над будь-якими міжнародними нормами, принципами і тому сила (військова, економічна, фінансова) перетворюється на основний засіб досягнення поставлених цілей. Звідси випливає і його формула: „Цілі зовнішньої політики повинні визначатися в дусі національних інтересів і підтримуватися силою”. Зокрема, Ґ. Морґентау, формулюючи основні принципи реалізму, стверджував, що зовнішня політика керується власними реаліями та закономірностями і тому зберігає автономію від інших видів міжнародних відносин. У підсумку вона завжди є боротьбою за владу в міжнародному середовищі, тобто за легалізацію права впливати на зміст і характер процесів, що у ньому відбуваються. Ґ. Морґентау зазначає, що суб'єкти міжнародних відносин не завжди діють політично чи з політичних міркувань.

Поняття зовнішньої політики. Інтерпретації. Зовнішню політику та пов'язані з нею відносини найбільше досліджували в теорії міжнародних відносин. Це зумовлено переважанням в ній етатичних теорій, а також тим фактом, що теорія міжнародних відносин формувалася під сильним впливом політології (особливо в 50-60-х роках ХХ ст.). Однак поняття зовнішньої політики, як і політики взагалі, залишається надзвичайно дискусійним. Кожна держава, незалежно від її географічного положення, політичного режиму, техніко-економічного та наукового потенціалу є частиною системи міжнародних відносин. Крім поняття „міжнародні відносини” широко вживається і таке поняття як „зовнішня політика”. Кожна політична одиниця, тобто держава, в межах своїх можливостей, економічних, соціальних та етнічних особливостей визначає для себе тактичні та стратегічні зовнішньополітичні цілі. Діяльність, спрямована на реалізацію цих цілей, і являє собою суть „зовнішньої політики”. Таким чином, **зовнішня політика** — це система дій міжнародного актора, спрямована на забезпечення впливу на поведінку інших суб'єктів міжнародних відносин та пристосування до наслідків процесів міжнародної системи. Також, можна зазначити, що зовнішня політика це діяльність держави на міжнародній арені,

яка регулює відносини з іншими суб'єктами зовнішньополітичної діяльності: державами, зарубіжними партіями та іншими громадськими організаціями, всесвітніми і регіональними міжнародними організаціями.

У XVIII—XIX ст. поняття „зовнішня політика” переважно трактували як дипломатичну діяльність держави або мистецтво здійснювати відносини між державами. Проблема дефініції зовнішньої політики, однак, полягає в тому, що визначення або мають загальний характер, або зводяться до процесу прийняття рішень у цій сфері. Дж. Франкел трактує зовнішню політику як сукупність дій та прийнятих рішень у відносинах з іншими державами. Найістотнішими елементами є поняття „дії” та „рішення”, поєднання яких і визначає поведінку держави в міжнародному середовищі.

Існує досить багато дефініцій поняття „зовнішня політика”. Наведемо найпоширеніші інтерпретації:

1. Зовнішня політика впливає з внутрішньої, позаяк вона є проявом однієї з двох найважливіших функцій суверенної національної влади — зовнішньої. Її регулює внутрішнє законодавство, оскільки цілі та принципи зовнішньої політики формулює національний парламент, а реалізує уряд.

2. Зовнішня політика держави може також трактуватись як загальний курс та діяльність її політичного керівництва у міжнародних відносинах, що спрямовані на реалізацію визначених ним інтересів та цілей через систему інтеракцій з іншими суб'єктами міжнародних відносин.

3. Зовнішня політика — це загальний курс держави в міжнародних справах. Вона регулює відносини даної держави з іншими державами і народами відповідно до його принципів і цілей, які реалізуються різними способами і методами.

4. Зовнішня політика автономізується від внутрішньої через її виразну особливість. Це твердження впливає з факту нетотожності внутрішнього та зовнішнього середовищ держави. Тобто, зовнішня політика, порівняно з внутрішньою, має виразну специфіку, оскільки реалізується у міжнародному середовищі, особливості якого визначають її зміст і форми. Таким чином, особливостями зовнішньої політики є:

- відсутність владного характеру. Якщо внутрішня політика є діяльністю щодо здійснення влади, то суб'єктами та об'єктами зовнішньої політики виступають держави як суверенні утворення, жодне з яких не може (не повинно) нав'язувати свою волю іншому. Звичайно, у реальних міжнародних відносинах трапляється домінування одних держав над іншими, проте воно визнається не нормою міжнародних відносин, а її порушенням;

- зумовленість певним етапом розвитку міжнародних відносин і конкретною ситуацією на міжнародній арені. Визначення й реалізація державою цілей у зовнішній політиці, особливо формування програм та організація дій, мають здійснюватися з урахуванням дій і цілей інших суверенних держав. Внутрішня політика має відносну автономію стосовно зовнішніх чинників;

- залежність не тільки від держави, що її здійснює, а й від ступеня погодженості або конфлікту інтересів даної держави з інтересами та устремліннями інших держав; залежно від ступеня узгодженості цих інтересів проведення зовнішньої політики полегшується або утруднюється;

- наявність власного інституціонального забезпечення. Повноваженнями щодо здійснення зовнішньої політики наділяються вищі органи законодавчої та виконавчої влади. Найбільше таких реальних повноважень залежно від форми державного правління є у глави держави або прем'єр-міністра. Водночас у державі існують і

спеціальні інститути, призначення яких полягає в безпосередній реалізації зовнішньої політики. Головним таким інститутом є міністерство закордонних справ з мережею закордонних дипломатичних представництв.

Цілі зовнішньої політики – зумовлюються суспільно-політичним ладом, формою державного правління, типом політичного режиму, історичними особливостями, геополітичними умовами та іншими чинниками. Найголовнішими цілями зовнішньої політики є:

- національна безпека – стан держави, який дає їй можливість зберігати свою цілісність і виступати самостійним суб'єктом системи міжнародних відносин. Національна безпека означає захищеність життєво важливих інтересів особи, держави й суспільства, державних кордонів, територіальної цілісності, суспільно-політичного ладу, економіки, культури країни від внутрішньої та зовнішньої загрози;
- збільшення сили держави – покращення її економічного, політичного, воєнного, інтелектуального і морального потенціалу. Одним із вирішальних чинників є авторитет держави, для якого найважливішим є професіоналізм зовнішньої політики;
- зростання престижу держави і зміцнення міжнародних позицій. Умовою реалізації цієї мети є суспільне виконання двох інших важливих цілей зовнішньої політики. Усі три цілі тісно взаємопов'язані.

Англійський економіст Дж. Беллерс, поділив цілі зовнішньої політики держав на анархістські та нормативні. Анархістські цілі полягають у прагненні держав до свободи дій, саморегулювання, усунення впливу на їхню політику з боку інших держав та міжнародних організацій. Нормативні цілі полягають у намаганні держав досягти певного міжнародного порядку, врегулювати за допомогою права та міжнародних організацій стосунки між собою. Дж. Беллерс, зазначає, що для досягнення цих двох цілей держави застосовують дезінтегративні та інтегративні методи. До дезінтегративних методів належать насильство, тиск і втручання у внутрішні справи інших держав. Під інтегративними методами розуміють компроміс, консенсус та позбавлення можливості застосовувати силу у відносинах з іншими державами.

Що стосується функцій зовнішньої політики, то виділяють: захисну, позиціонувальну і прагматичну, які є конкретизацією зовнішніх функцій держави (оборонної, дипломатичної і співробітництва). Захисна функція — захист суверенітету і територіальної цілісності держави від зовнішніх посягань, а також прав та інтересів держави та її громадян за кордоном. Позиціонувальна функція — полягає у представництві держави в зовнішніх відносинах через її відповідні органи, а також інформування через ці інституції керівних органів держави про політику, прагнення, наміри інших держав. Прагматична функція — полягає в організації і використанні міжнародних контактів, базується на втіленні в життя зовнішньо- та внутрішньополітичних концепцій, доктрин і програм держави.

Зовнішньополітичні відносини. Зовнішня політика держави визначається її внутрішнім життям і внутрішньою політикою. Саме остання зумовлює напрями і засоби зовнішньої політики держави. З іншого боку, зовнішня політика не лише задовольняє інтереси внутрішнього життя, а й вносить певні корективи до внутрішньополітичних курсів, впливає на зміну загальнополітичної ситуації в країні. Взаємодіючи з іншими державами та їх об'єднаннями, кожна з держав впливає також на міжнародний клімат, визначає характер міжнародних (міждержавних) стосунків. Поведінку держави переважно розглядають як реакцію на зовнішні чи внутрішні подразники, якщо вона є об'єктом дій. Якщо держава діє з метою реалізації власних інтересів (інтенцій), вона є суб'єктом. Дії держави можуть мати

характер адаптації до міжнародного середовища або інтенції щодо нього.

В обох випадках дії і взаємодії виникають на межі між внутрішнім та зовнішнім середовищами держави і являють собою специфічну сферу їхньої діяльності. Власне цей аспект зауважив В. Веллейс, визначаючи зовнішню політику як „простір політичної поведінки держави, певний зв'язок між її внутрішніми справами та міжнародним середовищем”. Зовнішня політика має подвійну природу, оскільки зумовлена як внутрішніми проблемами держави, так і можливостями та обмежувальними чинниками, які створює зовнішнє середовище. Загальний курс держави у сфері зовнішньої політики переважно розглядають як її поведінку у міжнародному середовищі. Поведінка держави впливає із реакції її політичного керівництва на зовнішні чи внутрішні подразники. У міжнародних відносинах держава може бути об'єктом дій з боку інших держав, міжнародних організацій, суспільних груп чи окремих осіб.

Типи зовнішньої політики держави. Всі держави у своїй зовнішній політиці намагається найбільш оптимально реалізувати свої національні інтереси, тому на міжнародній арені кожна з них діє по-різному. На цій основі виділяють чотири види зовнішньої політики держав:

1. Агресивна політика, яка характеризується прагненням держав досягти експансіоністських цілей методом розв'язання внутрішніх проблем засобами зовнішньої політики. Тобто, така політика полягає у формуванні власної внутрішньої політики та у прагненні пристосувати (за допомогою зовнішньої політики) або примусити до змін у внутрішній і зовнішній політиці інші держави.
2. Активна політика будується за допомогою пошуку балансу сил між внутрішньою та зовнішньою діяльністю держави, успішного виконання нею ролі суб'єкта міжнародної політики;
3. Пасивна політика, що властива для слабких в економічному, політичному і військовому відношеннях держав, які намагаються пристосуватися до міжнародного середовища, перевівши свою зовнішню політику на позиції інших держав. Фактично така політика є відмовою від власного суверенітету або його частини;
4. Консервативна політика пов'язана з прагненням колишніх „великих” держав зберегти свої впливи на міжнародній арені та досягти колишнього балансу між внутрішньою та зовнішньою політикою. Така політика характерна для деяких колишніх супердержав. Як приклад, можна навести дії Великобританії у відповідь на аргентинське вторгнення в 1984 році на Фолкленди-Мальвіни.

Концептуальні схеми Дж. Беллєрса та Дж. Розенау. Виходячи зі співвідношення цілей та засобів дій держав у міжнародному середовищі, англійський економіст Дж. Беллєрс розробив класифікацію зовнішньої політики. Зокрема, науковець виділяє чотири типи зовнішньої політики:

1. Місіонерська політика визначається нормативними цілями та дезінтегративними методами. Держава прагне нав'язати іншим державам певні правила поведінки, власні моральні, ідеологічні чи релігійні цінності, суспільний устрій тощо. У разі будь-якого спротиву з боку об'єкта дій вона схильна до тиску, шантажу, погроз, збройного насильства та інтервенції.
2. Ліберальна політика формується на перетині анархістських цілей та інтегративних методів. Її змістом є намагання держави зберегти власну свободу дій, не допустити впливу з боку інших держав, послуговуючись дипломатичними засобами.
3. Паціфістська політика виникає на перетині нормативних цілей та інтегративних методів. Вона спрямована на запровадження міжнародного порядку, але

принципово не допускає у взаємодіях держав будь-які силові засоби.

4. Тоталітарна політика впливає з анархістських цілей та пов'язана зі застосуванням дезінтегративних методів. Вона жорстока та безоглядна, оскільки держави послідовно відкидають будь-який міжнародний порядок і не зупиняються перед застосуванням сили для досягнення мети.

Будь-яка зовнішня політика є спробою адаптувати національну суспільно-політичну систему до міжнародної, а загалом можна стверджувати, що вона спрямована на досягнення та підтримання динамічної рівноваги між ними. Дисонанс між станами внутрішньої та міжнародної систем робить імовірність такої рівноваги досить гіпотетичною. Реально завжди існує певний дисбаланс станів, який визначає міру активності зовнішньої політики держав. Виходячи з аналогічного розуміння зовнішньої політики держави, Дж. Розенау визначає чотири її можливі типи:

1. Слабка зовнішня політика впливає із загальної слабкості держави та полягає в її підпорядкуванні впливові міжнародного середовища. Підтримання внутрішніх структур держави здійснюється через узгодження їхньої діяльності із зовнішніми впливами.

2. Агресивна політика держави в міжнародному середовищі спирається на достатній для його зміни рівень могутності й впливає з незадоволення правлячої політичної еліти міжнародним порядком та статусом певної держави у ньому.

3. Активна зовнішня політика є наслідком прагнення держави одночасно змінювати своє внутрішнє та міжнародне середовища, досягаючи динамічної рівноваги між ними.

4. Консервативна політика, з погляду Дж. Розенау, є оптимальною зовнішньою політикою, яка ґрунтується на вже досягнутому пункті рівноваги між середовищами, який держави намагаються зберегти. Політичні еліти спрямовують свої зусилля на збереження status quo, розглядаючи будь-які його зміни як такі, що загрожують їхнім інтересам. Очевидно, що таку зовнішню політику провадять держави, задоволені міжнародним порядком та своїм місцем у ньому.

Ще одна із запропонованих Дж. Розенау класифікацій базується на ідеї співвідношення значних та незначних змін, що відбуваються у безпосередній інтеракції між внутрішнім і зовнішнім середовищами держави. У цій класифікації зміни набувають характер процесу, що об'єктивно визначає стан політичних стосунків між державами і є незалежною змінною. Тобто, політична влада не може контролювати зміни, що відбуваються у внутрішній та міжнародній системах, але сприймає їх як ситуацію (внутрішню чи зовнішню), на яку вона змушена реагувати.

Виходячи зі співвідношення значних і незначних змін у внутрішньому і міжнародному середовищах, Дж. Розенау окреслив ще чотири типи зовнішньої політики держави:

1. Конвульсивна зовнішня політика держави здійснюється у найважчий для неї період часу. Її політичне керівництво знаходиться у постійному „цейтноті”, що спричинений стрибкоподібними змінами внутрішньої і міжнародної ситуації держави. Внаслідок цього, зовнішня політика втрачає логіку та стає сукупністю різноспрямованих та хаотичних дій ad hoc, які стосуються спроб вирішувати найнагальніші проблеми, що стоять перед країною. Тобто, у цьому випадку зовнішня політика держави визначається незалежними змінними внутрішнього і міжнародного середовищ та може розглядатися як реакція на їх евентуальний стан.

2. Динамічна політика держави впливає із комбінації значних змін у її внутрішньому середовищі та збереженні відносної сталості міжнародного середовища. Швидкі позитивні зміни в економічній системі країни, прискорений розвиток її культури

призводить до того, що політичне керівництво зосереджує свою увагу на проблемах зовнішнього середовища, керуючись щодо нього власними інтенціями. Його дії спрямовуються на ініціювання змін міжнародного середовища у напрямку становлення нового міжнародного порядку, що відповідав би певній еталонній візії керівництва держави. Така політика відрізняється інтенсивністю та динамізмом, оскільки у цьому випадку зростаюча сила держави постійно розширює можливості, якими диспонує політичне керівництво.

3. Поміркована політика здійснюється державою тоді, коли її влада опирається на внутрішню політичну та економічну стабільність, що дає їй змогу у динамічній і нестабільній міжнародній ситуації зберігати загальну лінію поведінки та власний суверенітет. Ідеться про можливість збереження власного політичного статусу та поступову адаптацію до змін у міжнародній системі.

4. Стабільна зовнішня політика є наслідком збіжності станів відносного status quo як у внутрішньому, так і у зовнішньому середовищах держави. Тобто, ситуація, в якій реалізується такий тип політики, є близькою до ідеальної, за якої від політичного керівництва держави не вимагається ухвалення складних рішень, навпроти, вони мають, переважно, рутинний характер.

З огляду на якісні зміни найважливіших параметрів міжнародно-політичних ситуацій, можна виокремити три найважливіші типи зовнішньополітичних відносин:

1. Партнерські відносини безпосередньо пов'язані з тим, що певна кількість держав підтримує між собою стосунки, які відзначаються взаємним підтриманням їхніх зовнішньополітичних дій. Вони можуть стосуватися формування спільної позиції з певних питань міжнародної діяльності, надання допомоги та підтримання у здійсненні зовнішньополітичних акцій, взаємних гарантій безпеки, підготовки військових спеціалістів, проведення спільних навчань підрозділів і об'єднань збройних сил тощо.

2. Конфронтаційні відносини полягають у політичному протистоянні між сторонами та ґрунтуються на неприйнятті політики одна одною. Вони включають дипломатичний демарш, воєнне суперництво, загрозу силою або її застосування одна проти одною. Опосередковано такий тип відносин формується у районах „життєво важливих інтересів” або виявляється в поширеній практиці підтримання „противника свого противника”.

3. Домінантні відносини складаються між державами, якщо одна з них контролює іншу через економічну залежність, нагляд над політичним керівництвом, присутність на її території своїх військ або навіть окупацію її території. Домінування може мати протекціоністський характер, коли сильніша держава бере на себе функції захисту слабшої. Силовий характер домінування є формою диктату сильнішої держави, яка змушує слабшу до певних дій чи бездіяльності.

Поняття міжнародних економічних відносин. Світова економіка. Типи міжнародних економічних відносин: виробнича кооперація, торгівля, валютно-фінансові операції. Однією з відмінних особливостей світового господарства другої половини ХХ ст. є інтенсивний розвиток міжнародних економічних відносин. Відбувається розширення і поглиблення економічних відносин між країнами, групами країн, економічними угрупованнями, окремими організаціями.

Отже, визначимо, що міжнародні економічні відносини це економічні відносини між державами, регіональними угрупованнями, транснаціональними корпораціями та іншими суб'єктами світового господарства. Тобто, міжнародні економічні відносини — це система різноманітних господарських зв'язків між державами та іншими суб'єктами національних економік, яка сформувалася під впливом розвитку міжнародного поділу праці, продуктивних сил, економічного, соціального та

політичного їх устрою з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання благ у міжнародному масштабі.

Держава є головним суб'єктом системи світового господарства, саме тому має безпосередній вплив на функціонування цієї системи. Головна роль держави — створення поля для діяльності інших суб'єктів різних рівнів через укладання угод та договорів про двостороннє чи багатостороннє співробітництво. До специфічних суб'єктів міжнародних економічних відносин належать багатонаціональні корпорації, міжнародні спільні підприємства тощо.

На сучасному етапі головними суб'єктами міжнародних економічних відносин є національні господарства, регіональні інтеграційні угруповання країн, транснаціональні корпорації, міжнародні організації.

Міжнародні економічні відносини включають у себе валютно-фінансові, торговельні, виробничі, трудові та інші відносини. Таким чином, основними формами економічних відносин, через які проявляється функціонування світової системи господарства, є:

1. Міжнародна торгівля — це форма функціонування світового ринку, під яким розуміється система обміну товарами й послугами на міжнародному рівні. Світовий ринок є складовою частиною світового господарства. Характерною особливістю світового ринку на сучасному етапі є відносно високий ступінь його монополізації, оскільки світова торгівля стає ареною панування міжнародних монополій, особливо транснаціональних. Істотно впливає на розвиток міжнародної торгівлі також державна зовнішньоекономічна політика.
2. Міжнародний рух капіталу. Найважливішою тенденцією в міжнародних економічних відносинах з ХХ ст. стало те, що поруч з вивозом товарів набуває все більшого значення вивіз капіталу. В сучасних умовах це практично основна форма міжнародних економічних відносин. Торгові відносини між виробниками (продуцентами) та споживачами (консументами) різних держав передбачають обмін товарами, послугами та інформацією на підставі актів купівлі-продажу. Відносини між державами у цій сфері полягають у встановленні рамкових правил регулювання торгівлі між собою.
3. Міжнародна міграція робочої сили. Створення великої машинної індустрії викликав розвиток і такої форми міжнародних економічних відносин, як міжнародна міграція робочої сили. Вона проявляється в еміграції (виїзді робочої сили за кордон) та імміграції (приплив робочої сили з-за кордону). Звичайно, на міжнародну міграцію робочої сили впливають і національні, й політичні, й ідеологічні фактори. Проте визначальними виступають фактори економічні.
4. Міжнародний обмін технологіями. В умовах НТР великих масштабів досягає міжнародний технологічний обмін. Він відбувається в різних формах, які включають продаж готових товарів, комплектуючого обладнання для виробництва, а також патентів, ліцензій, ноу-хау.
5. Міжнародні валютні відносини. У зв'язку з тим, що практично всі міжнародні економічні відносини мають вартісне вираження й опосередковуються грошовими формами, між країнами світового господарства формуються певні міжнародні валютні відносини. Інвестиційні відносини полягають у стосунках між державними та недержавними інституціями, що передбачають вкладення валютних інвестицій у розвиток господарства інших країн.
6. Міжнародні кредитні відносини. На основі руху позичкового капіталу в сфері міжнародних економічних відносин виникає міжнародний кредит. Він означає надання в масштабі світового господарства валютних і товарних ресурсів на умовах

повернення, строковості й платності. Суб'єктами (кредиторами й позичальниками) міжнародних кредитних відносин виступають банківські й промислові корпорації, державні організації, міжнародні й регіональні фінансово-кредитні інститути. Міжнародний кредит відображає процес інтернаціоналізації світового виробництва.

Визначальними поняттями обох дефініцій міжнародних економічних відносин є міжнародний поділ праці та світове господарство. Світова економіка виникла завдяки міжнародному поділу праці, що спричинило за собою як поділ виробництва (тобто міжнародну спеціалізацію), так і його об'єднання — кооперацію. Міжнародний поділ праці — найвищий ступінь розвитку суспільно-територіального поділу праці між країнами, основою якого є економічно вигідна спеціалізація країн і обмін продукцією визначеної кількості та якості. Сучасне світове господарство (світова економіка) — це глобальний економічний організм, сукупність національних економік, що перебувають у тісній взаємодії і взаємозалежності, що підкоряється об'єктивним законам ринкової економіки. Світове господарство — сукупність національних господарств, взаємопов'язаних міжнародними економічними відносинами з відповідним механізмом регулювання та керування.

Визначальними рисами сучасного світового господарства називають: інтенсивний розвиток ринку товарів на основі міжнародної торгівлі; вільний рух чинників виробництва у формі інтенсивного вивезення капіталу, технологій та робочої сили; зосередження виробництва товарів переважно у межах ТНК; зростання самостійності фінансових відносин щодо міжнародної торгівлі (широкий розвиток кредитних та інвестиційних відносин); розвиток системи міжнародних економічних організацій; лібералізація зовнішньоекономічної політики держав світу.

У цілому світову економіку можна визначити як сукупність національних господарств і недержавних структур, об'єднаних міжнародними відносинами. Світове господарство є складною системою. Вся сукупність національних економік скріплена рухом товарів, послуг і факторів виробництва. На цій основі між країнами виникають міжнародні економічні відносини, тобто господарські відносини між резидентами і нерезидентами. Міжнародні економічні відносини включають багаторівневий комплекс економічних відносин між окремими країнами, їх регіональними об'єднаннями і суб'єктами, а також окремими підприємствами.

Поняття військових відносин, їх роль і місце в міжнародних відносинах.

Військові відносини полягають у специфічних стосунках між державами світу, що в той чи інший спосіб пов'язані з воєнною справою. Вони завжди похідні від політики, оскільки володіння чи застосування збройних сил є одним із найважливіших атрибутів держави та інструментів її зовнішньої політики. Збройні сили — найважливіший гарант національного суверенітету та важливий засіб реалізації зовнішньої політики, навіть тоді, коли вони не застосовуються безпосередньо. З цього приводу З. Бжезінський зауважив: „Ключове значення збройних сил — це не лише проблема кількісного співвідношення та оцінка деструктивної могутності. Значно важливішим є їхній вплив на політику суперників, а особливо на свободу, з якою вони можуть проводити унілатеральну політику”.

Класичне розуміння війни у концепціях К. фон Клаузевіца та А. Мехена. Війну як суспільне явище та пов'язані з нею відносини більш точно охарактеризував воєнний теоретик К. Клаузевіц, який стверджував, що вона „не просто політичний акт, а справжній інструмент політики, продовження політичних відносин, реалізація їх іншими методами”. На його думку, війна є актом збройного насильства, що змушує державу виконувати волю іншої — сильнішої у військовому плані. Воєнні засоби реалізації зовнішньої політики завжди сприймалися як найжорсткіші остаточні аргументи, до яких вдавалися тоді, коли всі інші не призводили до бажаного результату. Наприклад, А. Мехен, вважає, що сутність війни полягає „у боротьбі за

морське панування”. Ідеї А. Мехена лягли в основу військово-морських концепцій не тільки морських держав, а й підштовхнули ряд континентальних держав до нарощування морської могутності та будівництва потужних лінійних флотів і це перш за все відноситься до Німеччини та Росії.

Міжнародні військові відносини здебільшого відповідають характерові, змісту та спрямуванню політичних відносин між державами. Військові відомства держав не самостійні у виборі як союзників, так і ворогів, оскільки це питання є прерогативою політичного керівництва держави.

Типи військових відносин: партнерські, конфронтаційні, домінаційні. У міждержавних військових відносинах можна виокремити три найважливіші типи: партнерські, доміантні, ворожі.

1. Партнерські відносини здійснюються між приблизно рівноцінними у воєнному плані державами. Мається на увазі, що кожна з них у змозі самостійно захистити власний суверенітет. Вони можуть мати союзницький характер, коли сторони взаємно гарантують воєнну підтримку в разі агресії проти однієї з них (НАТО).

2. Доміантні відносини у військовій сфері здійснюються між державами тоді, коли одна з них настільки слабка, що не в змозі самостійно захистити власний суверенітет. Доміантні відносини можуть мати характер:

- протекціоністський — пов’язаний зі збройним захистом слабшого партнера, що зазвичай здійснюється на його прохання;
- силовий — визначається військовою присутністю у найважливіших районах слабшої держави, що має на меті примусити її політичне керівництво до певних дій або ж бездіяльності;
- окупаційний — полягає у повному зайнятті збройними силами сильнішою державою території слабшої, щоб встановити повний контроль за діями її політичного керівництва, позбавити його самостійності як у міжнародних відносинах, так і у внутрішніх справах.

3. Ворожі відносини виникають між державами тоді, коли вони намагаються реалізувати діаметрально протилежні інтереси та схильні послуговуватись збройними силами. Якщо держави лише погрожують одна одній, але не вдаються до збройної боротьби, їхні відносини мають характер конфронтації. Їх маргінальна боротьба за поліпшення своїх стратегічних позицій та гонка озброєнь є відносинами, за своїм змістом, суперницькими. Лише тоді, коли держави схильні до безкомпромісної збройної боротьби між собою, що впливає з їх абсолютного неприйняття факту існування одна одної, такі відносини набувають антагоністичного характеру.

Міжнародне співробітництво. Принцип міжнародного співробітництва зобов’язує держави співробітничати одна з одною незалежно від розходжень їх політичних, економічних і соціальних систем. Конкретні форми співробітництва і його обсяги залежать від самих держав, їхніх потреб і матеріальних ресурсів, внутрішнього законодавства і прийнятих на себе міжнародних зобов’язань.

Після прийняття Статуту ООН принцип співробітництва був зафіксований у статутах багатьох міжнародних організацій, у міжнародних договорах, численних резолюціях і деклараціях. З прийняттям Статуту ООН принцип співробітництва посів своє місце в ряді інших принципів, обов’язкових для дотримання відповідно до сучасного міжнародного права. Так, відповідно до Статуту держави зобов’язані здійснювати міжнародне співробітництво у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру, а також зобов’язані підтримувати міжнародний мир і безпеку і з цією метою приймати ефективні

колективні заходи. Аналіз політико-правових документів, що відбивають наміри держав (Декларація про принципи міжнародного права 1970 року і Декларація принципів Заключного акта НБСЄ 1975 року), показує прагнення держав надати принципів співробітництва універсальний характер.

Основними напрямками співробітництва є:

- підтримка миру і безпеки;
- загальна повага прав людини;
- здійснення міжнародних відносин в економічній, соціальній, культурній, технічній і торговій галузях відповідно до принципів суверенної рівності і невтручання;
- співробітництво з ООН і вживання заходів, передбачених її Статутом;
- сприяння економічному зростанню у всьому світі.

Специфічні особливості міжнародних культурних, інформаційних, етнічних та релігійних відносин. Культура та пов'язані з нею відносини — надзвичайно складне й багатогранне явище, яке у сучасній науці досить важко точно визначити. Сучасні міжнародні відносини у сфері культури пов'язані з різноплановими контактами державних і недержавних суб'єктів, що представляють різні країни світу щодо обміну досягненнями та інформацією про них у галузях освіти, науки, мистецтва, літератури тощо. Такі відносини реалізуються будь-якими типами учасників міжнародних відносин. Їхніми суб'єктами є діячі культури, організації та установи, уповноважені державні інституції (зокрема, міністерства культури), спеціалізовані міжнародні організації. В. Гельман, зазначає, що багато що змінилося в світі та країні, і культура сьогодні грає найважливішу роль в політиці, економіці, освіті, міжнародних відносинах. Сучасна цивілізована свідомість зазвичай зайнята політикою, економікою, воєнною безпекою і тільки потім культурою. Але залишковий принцип у відношенні культури залишається негласно прийнятим як всередині держав, так і в міжнародних відносинах.

Важливе місце у започаткуванні культурних обмінів та запозичень відіграло поширення світових релігій: християнства, мусульманства та індуїзму, які в концентрований формі пропагували культурні та морально-етичні цінності тих народів, серед яких вони виникли. Американський політолог С. Хантингтон зауважив, що „культура і культурна ідентичність визначають зразки спільностей та дезінтеграцію і конфлікти в світі після холодної війни”. Унаслідок відносного відособлення розвитку культури народів світу, національні культури склались як окремі системи цінностей, що визначають їхній світогляд, специфічність розвитку мистецтва і є основою для виникнення релігійних та ідеологічних систем. Упродовж тисячоліть відбулась поступова консолідація окремих культур на основі релігійного світогляду, який, до речі, звів їх до спільного знаменника. Ці процеси стали причиною утворення окремих культурних просторів, між якими існують досить виразні відмінності. Е. Тоффлер пов'язує сучасні процеси у сфері культури з принциповими змінами, що відбуваються у внутрішніх та міжнародних економічних відносинах. На його думку, кожне суспільство формує власний тип культури, який впливає з рівня його розвитку. Сільськогосподарські цивілізації створили елітарну, аристократичну культуру, промислові — масову, а інформаційне суспільство „третьої хвилі” створює принципово нову культуру, що виникатиме на засадах індивідуалізації та фрагментизації.

Поняття форми міжнародних відносин. Міжнародні відносини реалізуються через низку форм, кожна з яких є способом їхньої реалізації, що визначається кількісним складом учасників тих чи інших інтеракцій. Кількісне означення учасників щодо форм міжнародних відносин має значно глибший зміст, ніж на перший погляд

видається, оскільки залежно від цього змінюються характер і особливості відносин. Що більше учасників міжнародних відносин бере участь у конкретних інтеракціях, тим вони складніші, позаяк вимагають складніших механізмів реалізації.

З форм міжнародних відносин виділяють політико-правові, дипломатичні, протокольні, організаційні, торгово-економічні, фінансові, кооперативні, інформаційні, військово-стратегічні (союзи, блоки, об'єднання). Особлива роль належить соціальним формам міжнародних відносин:

1. Міжнародні контакти, починаючи з найпростіших міжнародних зв'язків суб'єктів для задоволення їхніх соціальних потреб — наукові конференції, симпозиуми, гастролі театрів, окремих акторів, виступи письменників, музикантів, співаків тощо;
2. Міжнародна дія — сукупність актів одного суб'єкта заради зміни або підтримки поглядів, волі, поведінки іншого міжнародного суб'єкта, тобто йдеться про мітинги і демонстрації біля іноземних посольств і представництв, про резолюції і петиції щодо іншої держави і т.д.;
3. Міжнародна взаємодія — соціальний взаємозв'язок двох міжнародних суб'єктів, коли дії одного з них викликають відповідні дії іншого;
4. Міжнародна залежність — форма зв'язку між суб'єктами міжнародних відносин, яка може бути об'єктивною залежністю як частини від цілого, і як результат навмисної дії одного міжнародного суб'єкта на інший шляхом застосування певних засобів і методів примусу та тиску.

Міжнародні відносини реалізуються через низку форм, кожна з яких є способом їх реалізації, що визначається кількісним складом учасників тих чи інших інтеракцій. Кількісне означення учасників щодо форм міжнародних відносин має значно глибший зміст, ніж на перший погляд видається, оскільки залежно від цього змінюються характер і особливості відносин. Що більше учасників міжнародних відносин бере участь у конкретних інтеракціях, тим вони складніші, позаяк вимагають складніших механізмів реалізації.

Виокремлюють три форми міжнародних відносин: двосторонні, багатосторонні, колективні:

Двосторонні (білатеральні) відносини є найдавнішою, базовою формою міжнародних відносин, яка поширена і в сучасному світі. Щоб сприйняти відносини як такі, потрібно щонайменше дві сторони.

Сторони можуть реалізувати у стосунках між собою один вид відносин або ж (як це переважно буває) одразу декілька. Така форма переважає для будь-яких типів учасників міжнародних відносин. У двосторонніх інтеракціях учасники міжнародних відносин можуть домінувати, тобто односторонньо впливати (контролювати) один на одного, підтримувати партнерські відносини між собою (взаємодіяти) та конфліктувати. У кожному випадку сторони, залежно від змісту відносин між ними, послуговуються відповідним дипломатичним та правовим інструментарієм.

Багатосторонні (полілатеральні) відносини є формою, яка пов'язана з участю у стосунках декількох, інколи багатьох сторін, які можуть бути пов'язані між собою як безпосередньо, так і через одного з учасників, роль якого в їх множині важливіша, ніж інших.

Учасники міжнародних відносин вступають між собою у такі стосунки тоді, коли розв'язання певної проблеми, що становить спільний інтерес, неможливе або утруднене без участі декількох сторін. Ця форма міжнародних відносин є значно складніша порівняно з попередньою, оскільки передбачає використання багатосторонніх механізмів координації дій держав.

Полілатеральні відносини реалізуються переважно на довготривалій або середньотривалій основі, яка виявляється у створенні ними коаліцій, союзів, блоків тощо. У будь-якому разі тривалість існування таких об'єднань визначає проблема чи інтерес, для розв'язання чи реалізації яких вони створені. Постійні проблеми чи інтереси, що стали причиною їх створення, продовжують їх існування та призводять до об'єктивної потреби переходу відносин до більш інтегрованої форми.

Колективні відносини мають найвищий, порівняно з усіма іншими формами, ступінь інтегрованості, оскільки для їх реалізації (що є визначальною формальною ознакою) формується міжсуб'єктний центр, який виконує функції координатора та організатора відносин усередині множини учасників міжнародних відносин.

Така форма міжнародних відносин визначає інколи навіть дуже жорсткі норми діяльності учасників; кожен із них втрачає частину власних функцій та повноважень на користь створеного координаційного центру. Колективні відносини мають переважно довготривалий характер і велику щільність взаємозв'язків між їх учасниками.

Залежно від форми міжнародних відносин видозмінюються способи правової регламентації діяльності учасників. Якщо двосторонні відносини здійснюються на підставі двосторонніх угод, договорів або навіть *modus Vivendi*¹, то підставою багатосторонніх відносин є угоди, договори та конвенції. Колективні відносини, на відміну від попередніх, регламентують угоди, договори, статuti тощо.

Двосторонні та багатосторонні відносини можуть мати конфронтаційний або партнерський характер. У кожному з цих випадків форма міжнародних відносин не змінюється, але її зміст набуває іншого значення.

Із формами міжнародних відносин безпосередньо пов'язані форми дипломатичної діяльності. Використання спеціальних місій *ad hoc*, постійних представництв (посольств), міжнародних конференцій чи міжнародних організацій визначається конкретною формою міжнародних відносин, у кожній з яких переважають найефективніші форми дипломатії.

Кожна з форм міжнародних відносин відзначається також специфічним правовим регулюванням, оскільки для успішної реалізації взаємодій застосовуються найбільш доречні, у конкретному випадку, міжнародно-правові документи: угоди, договори, конвенції та статuti міжнародних організацій.

Специфічні особливості інтеракцій (взаємодія, вплив один на одного) в міжнародному середовищі. Оскільки діяльність будь-яких організованих людських спільнот у теорії міжнародних відносин досить часто порівнюється з діяльністю людини, цілком доречно стверджувати, що вони так само керуються певними інтересами, які змушують їх вступати у ті чи інші інтеракції у міжнародному середовищі. Спрямування інтересу поза межі внутрішньої системи можна прийняти як ознаку, що принципово визначає його міжнародний характер. І. Поп'юк-Рисінська наголошує, що інтерес не може бути реалізований без інтеракції з іншим учасником міжнародних відносин. Вона зазначає, що реалізація інтересів призводить до виникнення певних зв'язків учасника міжнародних відносин із власним середовищем, із міжнародним середовищем, з іншими учасниками міжнародних відносин. Інтереси будь-якого учасника міжнародних відносин пов'язані з потребою адаптувати своє внутрішнє середовище до явищ і процесів, що відбуваються у міжнародному середовищі. Йдеться про інтеракції між двома середовищами — внутрішнім і зовнішнім, де учасник міжнародних відносин намагається забезпечити власне існування, вплинути на міжнародні процеси та явища (які його стосуються) й забезпечити собі відповідну позицію і роль серед інших учасників.

У реальних міжнародних відносинах інтереси конкретизуються у цілі діяльності, які

спрямовують функціональну активність учасника міжнародних відносин. Якщо ж він не в змозі задовольнити власні потреби, виникає ситуація, що вимагає залучення інших учасників міжнародних відносин. Результат конкретної інтеракції, тобто ступінь досягнення цілі, є критерієм правильності обрання партнера (або об'єкта) чи адекватності дій щодо нього. Г. Морґентау стверджує, що інтеракції держав завжди пов'язані з прагненням кожної з них бути могутнішою за інші, бо лише найсильніша може розраховувати на повне задоволення власних потреб. Звідси випливає, що „прагнення сили є елементом, що відрізняє міжнародну політику від політики взагалі, міжнародна політика є силовою”.